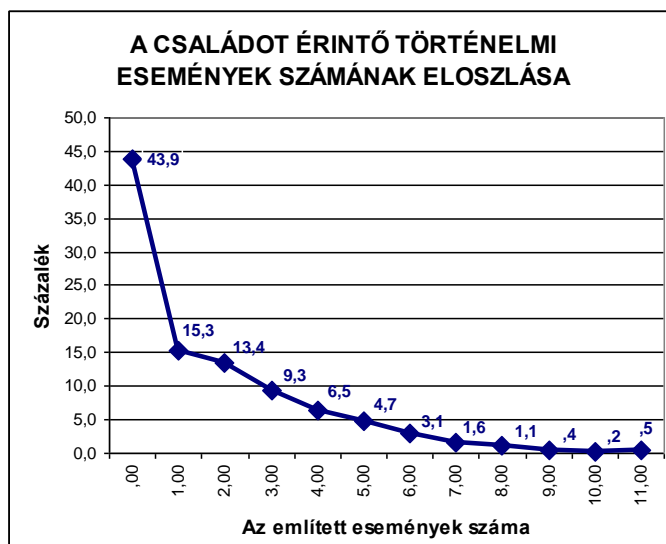

A nyers adatok áttekintése

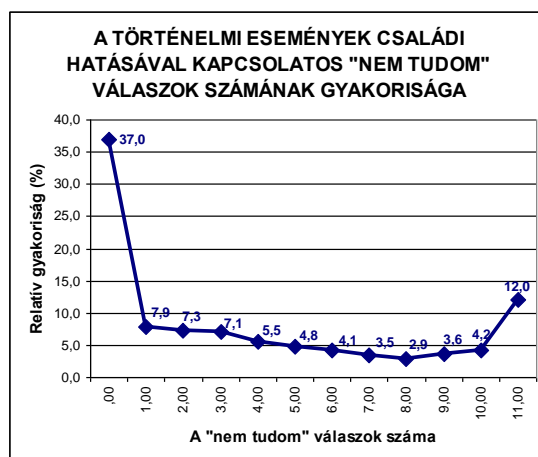
A legmeghökkenőbb adat az, hogy a fiatalok közül fele (43,9%) szerint a felsorolt jelentős események¹ közül egy sem befolyásolta családjukat a XX.század folyamán. Az összes említett esemény számának eloszlása egyébként – mint várható – hiperbolikus (1. ábra).

1. ábra

Azt természetesen nem tudjuk megmondani, hogy akik egyetlen esemény hatását sem jelezték, azoknak a családját valóban ennyire kevésbé érintette-e a XX. század történelme (ezt elég nehéz elképzelni), vagy csak *a család felserdült gyermeke nem ismeri* ezeket a családi történeteket (ami sokkal valószínűbb). Gyanúnkat az is alátámasztja, hogy a megkérdezettek csaknem mindnyájan (92,0%) megpróbáltak válaszolni, nem hagyták üresen a kérdőívet ezeknél a kérdéseknél.

2. ábra

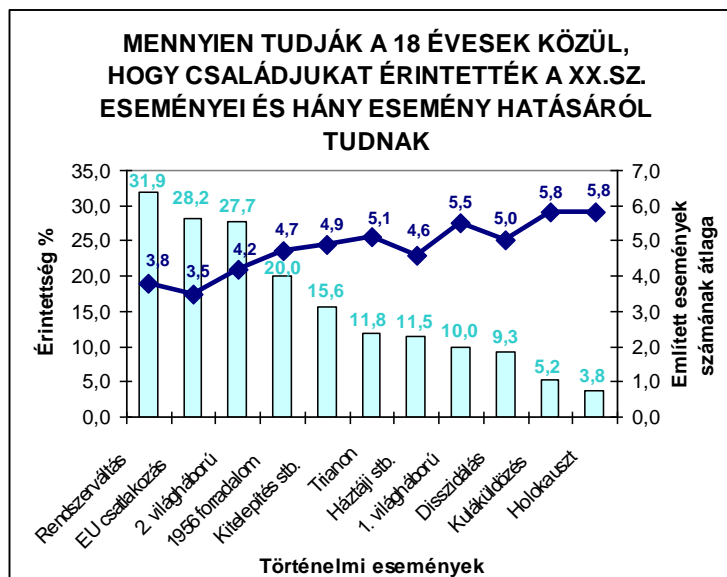
¹ Az események a kérdőívben nagyjából időrendben voltak felsorolva: I. világháború, Trianon, zsidóüldözés, II. világháború, a kulákok üldözése, kitelepítések és koncepciós perek stb., 1956-os forradalom, disszidálás, háztáji-zás és második gazdaság, rendszerváltás, csatlakozás az EU-hoz. Az utóbbi esemény csak a befolyásoló sorseseemények listáján szerepelt, a beszélgetési témák között az őszödi beszédet szerepeltettük helyette.

Azok aránya azonban, akik egyszer sem adtak „nem tudom” választ, mindössze 37,0%, és minden nyolcadik fiatal (12,0%) az összes felsorolt eseményre így reagált. (A „nem tudom” válaszok eloszlását a 2. ábra mutatja.) Ez azt jelenti, hogy a családok meglehetősen kevésbé járulnak hozzá a történelmi emlékezet fenntartásához.

A XX. század néhány fontos történelmi eseménye a 2011-ben 18 éves fiatalok szerint legfőbb a családok 1/3-át érintette. Legkevésbé a holokauszt (3,8%), a kuláküldözés (5,2%) és a disszidálás (9,3%) maradt meg a családi emlékezetben. Ez önmagában is eléggé meglepő, mivel a holokauszt a közbeszédben erősen jelen van, a kuláküldözés a rendszerváltás után a kommunista rendszer fő bűnei között kapott helyet, a disszidálás pedig tömegességénél fogva igen kiterjedt rokonságokat érintett. A családi emlékezet sokkal rövidebb: leggyakoribb témája a rendszerváltás: ez a fiatalok szerint a családok 31,9%-át érintette, az Európai Unióhoz való csatlakozás pedig a családok 28,2%-át. Az utóbbi esemény már a kérdezettek életében, serdülőkoruk kezdetén történt, említése tehát nem annyira a családi emlékezetéről, hanem a személyes társadalmi eszmélés kezdeteiről tudósít bennünket. Az a tény, hogy a harmadik „leghatásosabb esemény” a II. világháború (27,7%), azt sugallja, hogy bizonyos események az időbeli távolság növekedésével talán összevonódnak egy-egy gyűjtőfogalom alá: így a II. világháború említése is egybegyűjtheti az együtt elszenvedett nehézségeket, egyes családtagok halálát vagy dicsőségét, anyagi veszteségeket és anekdotikus elemeket. Ezzel szemben például az időben hasonló távolságba utaló „zsidóüldözés” hívószó csak a közvetlenül vagy közvetve érintetteket szólítja meg.²

A ritkán és a gyakran említett családirag is fontos történelmi események között két közepesen gyakori csoport alakul: a ritkább 10% körüli, a gyakoribb 15-20%-os említéssel. A teljes kép a következő (3. ábra):

3. ábra

Az ábrán a görbe pontjai azt mutatják, hogy azok a fiatalok, akiknek családját érintették az egyes események, összesen hány ilyen családirag fontos eseményről tesznek említést. Már

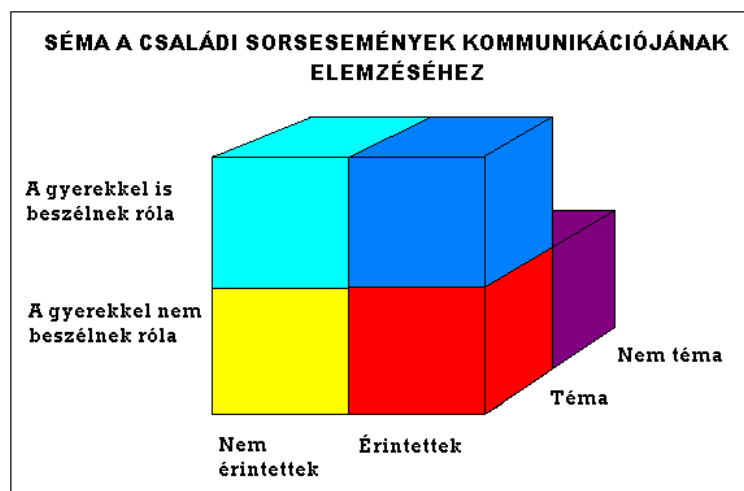
² Az eredményeket látva valószínűleg helyesebb lett volna a „kulákak üldözése” (5,2%) és a „kitelepítés, koncepciók percek, államosítás, tévesztés” (15,6%) másféle tagolása. Például a kitelepítések és a koncepciók percek mint elsődlegesen politikai megtorló intézkedések elkülönítése az államosítás, kuláküldözés és tévesztés mint bár ideológiai alapú, de erős gazdasági motívumot tartalmazó intézkedésektől. A válaszok gyakoriságának értelmezése valószínűleg egyszerűbbé vált volna. A mostani eredményeket a leghelyesebb összevonni e két esetben.

ennyiből is látható, hogy a fiatalok nagyobb része kevesebb eseményt ismer, amely befolyásolta családjá történetét, és a kisebb csoportokban – akik a kulákok üldözésére és a holokausztra is emlékeznek – fordul elő, hogy akár 5 másik esemény is eszükbe jut.

A családi és a társadalmi emlékezet adatainak logikai szerkezete

Ha eltekintünk a technikai részletektől és nehézségektől, akkor az összegyűjtött információ logikai szerkezetét három dichotómia alkotja, amelyek közül kettő független egymástól: a család vagy érintett egy esemény által vagy nem érintett; ettől függetlenül a családban vagy téma az adott esemény vagy nem téma; ha téma, akkor fontos, hogy bevonják-e a gyereket ezekbe a beszélgetésekbe, vagy kihagyják/kizárják belőle. (E logikai viszonyok ábrázolását lásd az 4. ábrán.)

4. ábra

Ábránk három metszete közül egy – az érintettség – nem a családon múlik, nem értelmezés-megítélés tárgya, történelmileg adott. A másik kettő azonban – az, hogy beszélnek-e valmiről, és kivel (a gyerekekkel) beszélnek róla – a családon belüli döntés tárgya, még ha nem is tudunk belemenni annak részleteibe, hogyan születik egy ilyen döntés. A számunkra adódó hat értelmezhető kimenetből négy megszakítja a családi történelmi emlékezés fonalát, és csak kettő (az ábra felső rétege) tartja fenn.

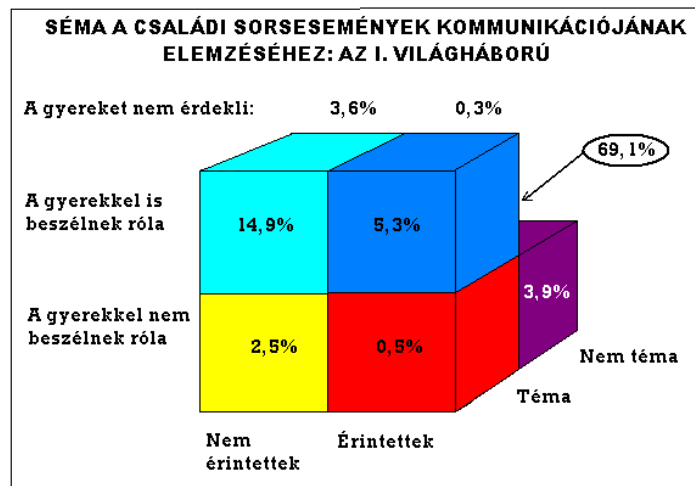
Kérdéseink még egy dimenziót bevontak a témába: a gyerek érdeklődését. Ezt az indokolja, hogy a beszélgetésekből való kimaradás nemcsak szülői (felnőtt) döntés lehet, hanem a fiatal saját döntése is. Ez a lehetőség ábránkon nem látható, a történelmi emlékezet megszakításának elkülönülő módja. Természetesen ezt az érdektelenséget is a családon belüli szocializáció eredményének tekintjük, csak ezen a szinten – az egyes események mint témák szintjén – számít önálló tényezőnek. Ebben az elemzésben tehát külön kezeljük.³

Első lépésként ennek megfelelően kell átszerkesztenünk adatainkat.

Az I. világháborúra vonatkozó átszerkesztett adatot a pontosabb érthetőség kedvéért a sémába beillesztve közöljük. (5. ábra)

5. ábra

³ Ez azt is jelenti, hogy csak a séma kockáin kívül szerepeltethetjük.

A leggyakrabban előforduló eset kockája a sémában takarásban van: ezek azok a családok, amelyeket az adott esemény nem érint, nem is téma családi beszélgetéseikben, és természetesen a gyerekekkel sem beszélnek róla. Valamennyi esemény kapcsán – érthetően – ez a legnagyobb gyakoriságú, valójában triviális eset (az I. világháborúval kapcsolatban a családoknak több mint kétharmada – a „helyére” mutató nyíllal), a sémán azonban fontosabb láthatóvá tenni azt a korántsem triviális, de ritka esetét a beszélgetések hiányának, amikor a család érintett a kérdéses esemény által, mégsem beszélnek róla (ábránkon lila kockában 3,9%). A triviális és a különös ilyen megkülönböztetését az indokolja, hogy ebben az elemzésben nem azt vizsgáljuk, mennyire vannak jelen a családokban azok a témák, amelyeket a közvélemény jelentős része tárgyal, hanem azt, hogy saját sorseseeményeik mennyire válnak a családi emlékezet hagyományozódásának tárgyává.

Olyan családtag, aki saját életének eseményeként emlékezhetne valamire az I. világháborúra nincs a mintánkban, és a teljes népességben is nagyon ritka lehet, hiszen legalább 100 évesnek kell lennie. 2011-ben a 18 év körüli fiataloknak összesen 90 százaléka nem tud arról, hogy családját érintette volna valahogyan az I. világháború. A többieknek 39 százalékában a család megszakította az emlékezés fonalát: nem beszélnek többé arról, hogy mi hogyan történt *akkor* felmenőikkel. Száz fiatalból hárman maguk szakítják meg az emlékezetet: nem érdekli őket ez a történet; ötüket pedig a szülők rekesztik ki a téma megbeszéléséből, elvágva ezzel a családi történetnek ezt a szálát. De azért az érintett családoknak kicsit több mint a felében (53%) tovább él az I. világháborús emlékezet. Maga a téma az érintetlen (-nek tudott) családok egy hatodában is tovább él, biztosítva a társadalmi emlékezet folytatódását.⁴

Nem írom le egyenként a vizsgált sorseseemények sorsát a családokban. Összefoglaló táblázatuk és ábrájuk többet mond, mivel azonnali összehasonlításokat kínál. (1. táblázat – a folytonosság megtartásának csökkenő arányában van rendezve)

A táblázat első két oszlopában a válaszoló fiatal maga vállalja fel az emlékezés megszakítójának szerepét („nem érdekli” a téma), a következő négy oszlopban a család a megszakító: a 3. és 4. oszlopban teljesen kizárják a témát – még akkor is, ha a gyerek szerinti érintette a családot az esemény –, az 5. és 6. oszlopban a szülők generációjában még él az emlékezet, de a gyerekek – ilyen vagy olyan okból – már nem adják tovább. A jobboldali két oszlop az emlékezet folytonosságának biztosan megállapítható arányát⁵ mutatja: a nem érintettek között a

⁴ Valószínűnek tartom, hogy ezek nagy részében is „érintett” családokról van szó, csak a fiatal számára a beszélgetésekből esetleg nem tűnik ki, hogy a család érintettsége miatt fordulnak elő újra meg újra – talán a közvetlen szereplő felmenők kihalása miatt. Ezt a feltevést azonban nem tudjuk alátámasztani, pusztán az I. világháborúban való magyar részvétel mértékére alapozzuk feltevéssünket.

⁵ Feltételezhető, hogy ennél csak több lehet (sőt, ez valószínű), kevesebb nem.

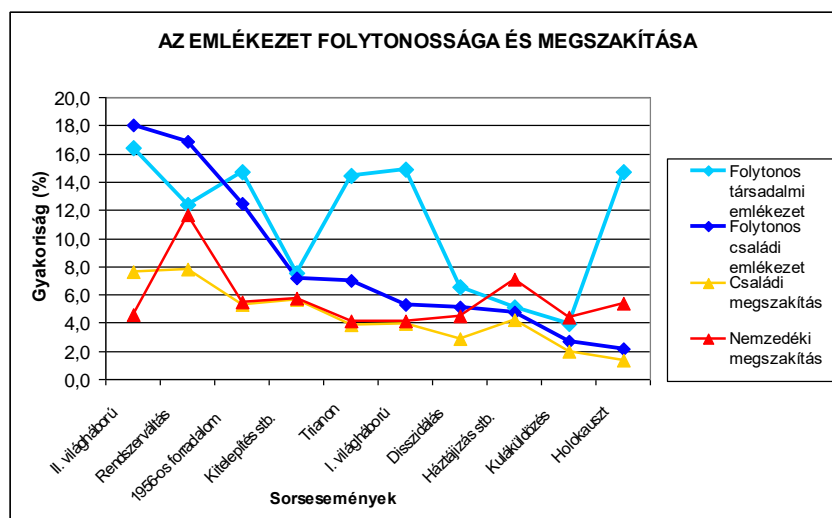
társadalmi emlékezet továbbélésének erősségéről ad jelzést, az érintettek között pedig a családi emlékezet megőrzésének erejéről.

1. táblázat: Családi sorseseemények emlékezetének megszakítása és megőrzése (%)

Sorseseemények	nem érdekli, nem érintett/nem tudja	nem érdekli, érintettek	nem téma, nem érintett/nem tudja	nem téma, érintettek	téma, kizárják, nem tudja	téma, kizárják, érintettek	téma, nem érintettek, bevonják	téma, érintettek, bevonják	N
II. világháború	3,5	1,1	49,9	7,6	2,5	0,9	16,4	18,0	3878
Rendszerváltás	8,0	3,7	43,1	7,8	4,6	3,6	12,4	16,8	3860
1956. forradalom	4,4	1,1	57,3	5,3	3,7	1,0	14,7	12,5	3873
Kitelepítések stb.	4,5	1,2	69,3	5,6	3,1	1,5	7,6	7,2	3853
Trianon	3,8	0,3	66,8	3,8	3,1	0,6	14,4	7,0	3878
I. világháború	3,6	0,3	69,1	3,9	2,5	0,5	14,9	5,3	3872
Disszidálás	4,1	0,4	77,4	2,8	2,9	0,8	6,5	5,1	3836
Háztájizás stb.	5,8	1,3	75,0	4,2	3,5	1,4	5,1	4,7	3837
Kuláküldözés	4,1	0,3	84,6	1,9	2,1	0,3	4,0	2,7	3836
Holokauszt	5,2	0,2	73,7	1,3	2,6	0,2	14,7	2,1	3867

Azonnal látszik, hogy valóban minden eseménnyel kapcsolatban az a csoport a legnagyobb, amely szerint az esemény nincs jelen a családi emlékezetben – vagy nem is érintette a családot, vagy csak a gyerek nem tud róla. Mindössze két olyan sorseseemény volt a XX. században, amelynek emlékezete 2011-ben még a családok több mint feléből nem tűnt el: a II. világháború és a rendszerváltás. Ezek egyúttal valóban a legnagyobb gyakorisággal fenntartott emlékek is, bár a rendszerváltás társadalmi emlékezete máris gyengébb, mint az 1956-os forradalomé – aminek leginkább az események óta eltelt idő különbsége (21 ill. 55 év) ad jelentőséget.

6. ábra

A 6. ábra kiemelten a folytonosságokat és megszakítottságokat mutatja. (Az események a családi emlékezet fenntartásának csökkenő arányában vannak rendezve.)

Feltűnő, hogy három olyan sorseseemény is van, amellyel kapcsolatban a családi emlékezet már meglehetősen ritka, miközben a társadalmi emlékezet fenntartása kifejezetten gyakori a családokban. Ezek: Trianon és az I. világháború, különösen pedig a holokauszt. Trianon tár-

sadalmi emlékezete kétszer, az I. világháborúé csaknem ötször, a holokauszté pedig éppen hétszer olyan erős, mint a családi sorshoz kapcsolódó emlékezete. E három eseménnyel nagyjából azonos szintű az 1956-os forradalom és a II. világháború társadalmi emlékezete is, de ezek szorosabban kapcsolódnak a családi emlékezet erősségéhez, akárcsak az ennél ritkábban előforduló emlékek, amilyen a kitelepítések és politikai perek vagy a kulákok üldözésének emléke. A rendszerváltás az egyetlen olyan sorseseemény, amelynek társadalmi emlékezete már most is sokkal gyengébb, mint családi emlékezete. Mivel pedig a következő generáció kiemelkedő érdektelenséget mutat iránta mind általában (8,0%), mind pedig a család érintettsége esetén (3,7%), sorseseemény jellege valószínűleg egy-két évtizeden belül meg fog szűnni, és beleszürkül az állami megemlékezések sorába.

Ezzel együtt a család szerepe egyértelműen kitűnik elemzésünkéből. Trianon és a rendszerváltás példáján jól látható, hogy *a család szerepe kettős*: hordozója a családi emlékezetnek és a társadalmi emlékezetnek is, és e kettő világosan megkülönböztethető. Trianon családi emlékezete meglehetősen gyenge (7,0%), igaz, hogy az emlékezet családi megszakításának gyakorisága kifejezetten gyenge (3,8%), nemzedéki megszakítása pedig a két legritkábban előforduló magatartás egyike (4,1%). Trianon társadalmi emlékezetét azonban, ami a közvetlenül nem érintett – vagy az érintettség emlékét már nem őrző – családok kommunikációjában örződik meg, a családok 14 százaléka fenntartja, ami a legnagyobb gyakoriságok egyike.⁶ Ez azt jelenti: *korántsem biztos, hogy szoros kapcsolat* van a családok családi emlékezete és a beszélgetéseikben fenntartott társadalmi emlékezet között, bár az továbbra is biztosra vehető, hogy van ilyen kapcsolat. Ez a kutatás nem mehet mélyebbre e kapcsolat feltárásában, de eredménye mutatja, hogy családszociológiai vizsgálatoknak érdemes e családon belüli emlékezési mechanizmusokat tovább kutatniuk.

A látens struktúra

Mindenképpen megállapítható, hogy van egy jelentős része a középkorú magyar népességnek, amelyben a történelmi emlékezet családi szála megszakad, és gyerekeikben nem élnek tovább azok az emlékek, amelyeket szüleik, nagyszüleik életük során gyűjtöttek. (E csoport körülhatárolására még visszatérünk.) Amit a többiek továbbadnak gyerekeiknek, abból kétféle emlékezést tudunk feltételezni. Az egyikben a régi események dominálnak, az I. világháborútól a disszidálásig, a másokban feltűnik az utóbbi húsz év emlékezete is. Az emlékezés rejtett struktúráit keresve következő képet kapjuk (2. táblázat):

2. táblázat: A családi emlékezet két összetevője

ÉRINTETTE A CSALÁDOT	Component	
	1	2
A KULÁKOK ÜLDÖZÉSE	,743	-,061
AZ I. VILÁGHÁBORÚ	,721	-,215
A DISSZIDÁLÁS	,612	-,243
AZ EU-CSATLAKOZÁS	,125	-,850
A RENDSZER-VÁLTÁS	,307	-,818

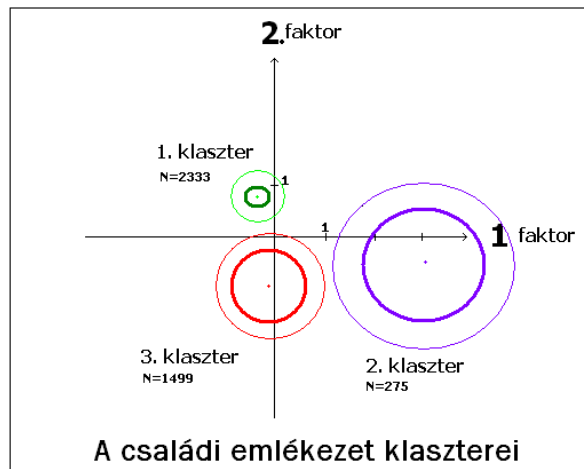
Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization.

Klaszterelemzéssel keressük az emlékezési módokat hordozó csoportokat. Három klasztert tudunk jól értelmezni, ezek középpontjai jól eltérnek egymástól (más-más síknegyedbe esnek:

⁶ Három sorseseemény fordul elő 14% és 15% közötti relatív gyakorisággal a családok között: az I. világháború, az 56-os forradalom és Trianon – és ezeknél csak a II. világháború gyakoribb téma (16,4%) az adott esemény által „érintetlen” családokban.

4. ábra), az elemek szóródása a középpontok körül különböző nagyságú ugyan, de egyéb tulajdonságaik különbségei is értelmezhetők.

4. ábra

Jelmagyarázat: A színes pontok a klaszterközéppontokat jelölik; a vastag körök a klaszterek elemeinek átlagos távolságát, a vékony körök pedig 1 szórásegységgel nagyobb sugarúak az átlagnál.

Az adatok részleteit a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat: A családok történelmi érintettsége klasztereinek jellemzői

Történelmi érintettség klaszterek	Klaszterközepek koordinátái		N	Átlagos távolság a középtől	A klaszterközéptől való távolság szórása	Hány eseményt említenek átlagosan, ami érintette a családot?	Az apa átlagos életkora	Az anya átlagos életkora
	1.faktor: hosszútávú	2.faktor: rövidtávú						
alig érintett családok	-0,3091	0,7479	2333	0,1991	0,3375	0,4149	46,71	43,72
érintettek: inkább régi esemény	3,0833	-0,4816	275	1,4482	0,5561	5,8866	48,22	45,20
érintettek: csak újabb esemény	-0,0844	-1,0750	1499	0,8584	0,3055	2,8954	47,71	44,63

A részletesebb vizsgálatból az derül ki, hogy meglehetősen kevés olyan család van, ahol igazi családi-történelmi emlékezetéről beszélhetünk. A legnagyobb csoportot azok a fiatalok alkotják, akik alig egy-két eseményt tudnak családjukkal kapcsolatba hozni, és ennek alig több, mint egy tizedét teszik ki azok, ahol részletesebb, sok eseményhez kapcsolódó családi történet maradt fenn. Egy bő harmadrésznyi csoportban csak a szülők életének közelmúltban átélt változásai, eseményei hagytak nyomot, némi reménnyel arra, hogy majd a következő generáció számára továbbörökítendő emlékké válnak. Értelmezésünket különösen jól alátámasztja az egyes klaszterek tagjai által említett események átlagos száma.

A családi emlékezet tárgyi világa

Feltételezhetjük, hogy a régi élmények, csapások, örömök nemcsak a családi emlékezetben őrződnek, hanem a családi „emlékeztetőkből” is: a szimbolikus tárgyokban, amelyekkel a család körülveszi magát. Azt a hasonlóságot és különbözőséget, amelyet a szülői lakásban található díszek és a gyerekek szobáiban – mint önálló felügyeletük alatt álló térben – találha-

tó díszek, relikviák között megfigyelhetünk, egyúttal tárgyi emlékezetként, az emlékezet folytatódásának illetve módosulásának vagy éppen megszakadásának jeleként értelmezhetjük. A fiatalok által preferált szabadíszek-relikviák nem mutatnak éles mögöttes struktúrát, faktorok keresése zátonyra fut. A főkomponens elemzés azonban halványan három tendenciát jelez. Az első és leghatározottabb a nemzeti-politikai jelképek preferálása, amely kötődhet a vallásosság jeleihez, de önállóan is létezik. A másodikban éppen a vallásosság hangsúlyos, mégpedig a politika teljes kizárásával, legfőljebb a világi szórakozás jelképeivel társul. A harmadikat akár „kozmpolitának” is címkézhetnénk: a vallás kimarad, a szórakozás jelei mellett a politikai jelek tűnnek fel másodikként. (4. táblázat) E három komponens azonban nem különül el élesen, mint leírásuk is mutatja, átfedik egymást

4. táblázat: A fiatalok szobájában található díszek főkomponens-elemzése

	Component		
	1	2	3
Magyar zászló	,631	-,159	-,140
Politikai jelkép	,620	-,420	,197
A történelmi Nagy-Magyarország térképe	,595	-,098	-,383
Történelmi emlék, ereklye	,542	,120	-,303
Kép/fénykép politikus(ok)ról	,481	-,452	,381
Más nemzet zászlaja	,410	,157	,304
Valamilyen szöveg (idézet, ima, mondás stb.)	,426	,533	,066
Valamilyen vallási jelkép (szentkép, kereszt, menóra, Buddha stb.)	,380	,510	-,260
Mai ismert személy (celeb) poszttere (énekes, sportoló, színész, stb.)	,193	,446	,628

Extraction Method: Principal Component Analysis.

A lakás többi részében ugyanezek a tendenciák még egy kicsit gyengébben érvényesülnek. A fiatalok territóriumán túl lévő részekben természetesen ritkák a sztárok és celebek posztterei, ezért nem három, csak két komponenst tudunk megkülönböztetni a főkomponens-elemzéssel.

5. táblázat: A lakásban található díszek főkomponens-elemzése

	Component	
	1	2
Kép/fénykép politikus(ok)ról	,796	,184
Más nemzet zászlaja	,796	,220
Politikai jelkép	,786	,249
Magyar zászló	,635	,475
Mai ismert személy (celeb) poszttere (énekes, sportoló, színész, stb.)	,338	,284
Valamilyen vallási jelkép (szentkép, kereszt, menóra, Buddha stb.)	,139	,696
Valamilyen szöveg (idézet, ima, mondás stb.)	,225	,676
Történelmi emlék, ereklye	,339	,642
A történelmi Nagy-Magyarország térképe	,522	,530

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization.

Ha nem felejtjük el, hogy mind a saját szobájukról, mind a lakás egészéről a fiatalok adtak képet, a hasonlóság mértékéből – amely jelentős a két tér között – arra következtethetünk, hogy a gyerek-generáció nem teljesen másnak, inkább csak kicsit határozottabbnak és persze divatosabbnak látja magát szüleinél a maga tartotta tükörben. A szülők terében is a vallás és a politika különbsége differenciálja az attitűdök alapjait, a kapcsolódási pontot pedig a nemzeti

érzés nyújtja. A múlt, a hagyomány a szülői térben erősebben kapcsolódik a vallással, mint a fiatalokéban, ahol inkább elválnak egymástól, és a történelem a politika szolgálatába áll.⁷ Vajon a történelemhez való kötődésben mekkora szerepe van a családi sorseseeményeknek, és befolyásolja-e a szerepét a szülők és gyerekek közötti folytonosság vagy annak hiánya? Ha az egyes tendenciákat jelző szimbolikus díszítésekből átlagot képzünk, kiderül, hogy valóban a hosszabb távú családi emlékezettel jellemezhető klaszterben használnak több történelmi szimbólumot díszítésre, de míg a szülői térben a vallási-történelmi elemek jellemzők inkább, addig a fiatalok rendelkezésére álló térben inkább a nemzeti-politikai elemek. A családon belüli folytonosság azonban itt is kitűnik. (6. táblázat)

6. táblázat: A szülők és a gyerekek által felügyelt terek díszítésének korrelációja (N=4108)

A SZÜLŐI HELYISÉGEK	A GYEREK TERE:	NEMZETI-POLITIKAI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)	VALLÁSI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)
POLITIKAI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)		,209**	,154**
VALLÁSI-TÖRTÉNELMI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)		,232**	,326**

** p < 0,00

A korrelációk azt mutatják, hogy a vallás a legerősebb hosszú távon átívelő kapocs a generációk között. Ez nemcsak abban fejeződik ki, hogy ha a szülők kedvelik a vallási jelképeket, akkor a gyerekek is hajlamosabbak erre ($r=0,326$ – és ez a legerősebb kapcsolat a táblázatban), hanem abban is, hogy a fiatalok nemzeti-politikai attitűdjét kifejező díszítések sem a szülői lakás politikai díszével korrelálnak erősebben ($r=0,209$), hanem a vallási-történelmi jellegűekkel ($r=0,232$). Ez egyúttal azt is megerősíti, hogy a politikusabb fiatalok nagyobb mértékben „örökösei” a vallásos nemzeti történelemhez kötődő szülőknek, és csak kisebb mértékben a valláshoz nem kötődő, ám politizáló hagyománynak, amelytől azonban a nemzeti érzés – mint már láttuk – nem idegen.

Maguk a fiatalok arra vezetnek tehát rá, hogy erősen emocionális attitűdjeikben a politika szülei vallásos és nemzeti érzelmeinek leszarmazottja, miközben a nemzeti elem vallási-történelmi jellegűből vallástalan-politikaivá transzformálódik. Mindennek pedig egyik erős gyökere a család sorseseeményeiben rejlik. Bár ezeket eddig nem tudtuk eléggé specifikálni a válaszok alacsony száma miatt, annyi bizonyos, hogy a hosszabb múltat felidéző családokra sokkal inkább jellemző ez a mechanizmus, mint a rövidtávú emlékezettel – vagy semmilyenen – nem bíró családokra.

Az emlékezet klaszterei szignifikánsan eltérő díszítési tendenciákat mutatnak. (7. táblázat) Az már nem meglepő, hogy a vallási kötődést a követlen tárgyi környezet szimbólumai mindkét generációban erősebbnek mutatják minden másnál. Az azonban feltűnő, hogy a legerősebb kapcsolatot a családi emlékezet és az emocionálisan hangsúlyos irányultságot kifejező szimbólumok között a fiatalok politikai jelképekhez való kötődésében találjuk: míg a szülőknél a hosszú távú emlékezet csupán $\eta^2=0,039$ erősségű kapcsolatban van a politikai jelképek közszemlére tételével, addig gyerekeiknél ez a kapcsolat $\eta^2=0,172$ erősségű.

⁷ Mélni természetesen csak a kapcsolatot tudjuk, ez a megfogalmazás külön véleményt tesz hozzá az adathoz, amit az adat csak megenged, de nem támaszt alá pozitívan.

7. táblázat: Diszítési tendenciák a szülőknél és a gyerekeknél a történelmi érintettség klaszteriben (átlagpontszámok, varianciaelemzés)

Történelmi érintettség klaszterek	POLITIKAI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)	VALLÁSI-TÖRTÉNELMI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)	NEMZETI-POLITIKAI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)	VALLÁSI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)
alig érintett családok	,0683	,1864	,0577	,1919
érintettek: inkább régi esemény	,0919	,2736	,1567	,3087
érintettek: csak újabb esemény	,0781	,2381	,0809	,2402
df	2	2	2	2
F	3,203	26,199	62,797	22,696
p	0,041	0,000	0,000	0,000
eta	0,039	0,112	0,172	0,105

Megállapíthatjuk tehát, hogy

- 1) bár a legerősebb átöröklődő elem a vallási kötődés, az is sokkal erősebben hagyományozódik a hosszú távú emlékezetet ápoló családokban, mint az emlékezet nélküli vagy rövid távú emlékezettel bíró családokban;
- 2) a politikai irányultságot is csak a hosszabb távú családi emlékezet segíti kialakulni;
- 3) ezt a folyamatot a nemzeti identitás katalizálja, de úgy, hogy vallási-történelmi – azaz elsődlegesen kulturális – elemből a fiatal nemzedékben elsődlegesen politikai jelentésűvé válik.

Most megvizsgáljuk azokat a tényezőket, amelyek e mechanizmust befolyásolhatják, működését, eredményét differenciálhatják.

A családi emlékezetet befolyásoló tényezők: családstruktúra

A 3. táblázat már tartalmaz két olyan adatot, amely a mögöttes tényezőkről szól. Triviális arra gondolni, hogy a szülők életkora befolyásolja mind azt, hogy mit éltek át, mind azt, hogy milyen közvetett örökséget kaphattak, mind pedig azt, hogy mennyire alakítottak ki saját maguk családi emlékezési formákat, és ezek segítségével mennyire adták tovább gyerekeiknek a maguk emlékezet-örökségét. E sok triviálisnak látszó funkcióhoz képest a szülők életkora igen kevésbé – bár szignifikánsan – befolyásolja a gyerekeikben élő családi emlékezetet. Magyarázó ereje az 1%-ot is alig éri el.⁸ Gondolhatnánk, hogy egyetlen középiskolás évfolyamból véve mintánkat, talán túl szűk idősávban szóródik a szülők életkora, de nem ez a helyzet. Az interkvartilis távolság az apáknál 7, az anyáknál 11 év – tehát *előfordulhatna*, hogy bizonyos emlékeket csak az 50 évesnél idősebb szülők őrizzenek és adjanak tovább, a 43 évesnél fiatalabbak pedig ne. Ilyen szélsőséges eloszlás azonban nem látszik, sőt, az apák életkorának szórása mindhárom klaszterben 5 év fölött van, ami azt jelenti, hogy valamelyes hatása ugyan kimutatható, ám a szülők életkora mégsem döntő tényező a családi emlékezetben.⁹ Szintén kézenfekvő feltevés, hogy az emlékezet összefügg a család összetételével, hiszen ez maga is a történet egyik eredménye. Tudjuk, hogy a 18 éves fiatalok családjainak 72%-ában jelen van az édesapa és az édesanya is.

Kézenfekvő arra gondolni, hogy a hosszabb távú emlékezettel rendelkező családokban a nagyszülők jelenlétének köszönhető e sajátosság fennmaradása. Kétségtelen, hogy az emlékezetklaszterek és a nagyszülők jelenléte között szignifikáns kapcsolat van ($p=0,019$), ami főleg

⁸ Az apák esetében $\eta^2=0,009$; az anyáknál $\eta^2=0,010$.

⁹ Legalábbis ebben a középkorú népességben.

annak köszönhető, hogy a hosszú távon emlékező családoknak a várható 20,4% helyett 27,6 százalékában van két nagyszülő, ezzel szemben a várható 56,0% helyett csak 48,7 százalékukban nincs sem nagypapa, sem nagyanya. Az is látható azonban, hogy a százalékszámok nagyságához képest a különbségek viszonylag kicsik, így nem lep meg bennünket, hogy ez a kétségtelenül fennálló kapcsolat gyenge (Cramer $V=0,043$). Ez azt jelenti, hogy a nagyszülőknek – ha jelen vannak a családban – pozitív szerepük van ugyan a családi emlékezet hosszú távú fenntartásában, de nem valószínű, hogy a családi kommunikáció erős tényezői lennének. Egy erre irányuló intenzív, kvantitatív módszereket alkalmazó kutatás számára azt a hipotézist javasolhatnánk, hogy a családi emlékezet nem a jelenlegi szülők generációjában kezdett erodálódni, hanem már a jelenlegi nagyszülők generációjában – ha nem még korábban.

Ugyanakkor azt, hogy a nagyszülők hatásos szereplői a szocializációs folyamatnak, az a tény is alátámasztja, hogy a rövid távú családi emlékezet gyakoriságában is hasonló irányú, csak még sokkal gyengébb eltéréseket okoz.

Ez a gyenge hatás az egyes sorseseeményeket külön-külön vizsgálva is látható. Már abban is megmutatkozik, hogy hányat tudnak közülük felidézni, illetve hányról nem tudják, hogy befolyásolta-e a család sorsát azok a fiatalok, akik rendszeresen találkoznak nagyszülővel, és hányat azok, akik nem. (8. táblázat)

8. táblázat: A nagyszülők jelenlétének hatása a családi emlékezet továbbörökítésére

A NAGYSZÜ- LŐK JELEN- LÉTE (rövid)	HÁNY TÖRTÉ- NELMI ESE- MÉNY HATÁSÁT EMLÍTI?		HÁNY ESE- MÉNY-RŐL NEM TUDJA, HOGY HATOTT-E?		N
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Nincs nagyszülő	1,57	2,09	3,89	4,14	2301
Csak nagyanya	1,78	2,15	3,71	3,98	858
Csak nagypapa	1,88	2,30	3,25	3,69	111
Mindkettő	1,87	2,23	3,18	3,69	838
Együtt	1,69	2,14	3,69	4,03	4108

Egyértelmű, hogy ahol nincs nagyszülő, ott gyengébb a családi emlékezet, mint ott, ahol van. Felmerülhet azonban, hogy talán nem mindegy, hogy milyen eseményekről van szó; elképzelhető, hogy bizonyos eseményekre – például a régebbiekre – csak akkor emlékeznek igazán, ha egy nagyszülő személyes jelenléte segít fenntartani az emlékezetet. Példának vegyük Trianont, a holokausztot, a II. világháborút, és a rendszerváltást. (9. táblázat) Azt látjuk, hogy bár továbbra is igaz, hogy többnyire erősebb a családi emlékezet, ha a nagyszülők jelen vannak, mint ha nincsenek, a disszidálásokkal és a háztájizással, a második gazdaság jelenségeivel kapcsolatban nincs szignifikáns hatásuk.

9. táblázat: Nagyszülők jelenlétének hatása a családi emlékezet folytonosságára

Trianon		p=0,042 CrV=0,054	
Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	szakítanak*		
Nincs	4,6	72,1	19,9
Kettő van	3,0	67,6	25,3

Holokauszt p=0,052 CrV=0,053

Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	szakítanak		
Nincs	5,9	75,9	15,5
Kettő van	4,2	72,6	20,4

II. világháború p=0,000 CrV=0,086

Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	szakítanak		
Nincs	5,0	61,5	20,5
Kettő van	4,5	50,3	42,5

Rendszerváltás p=0,011 CrV=0,058

Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	szakítanak		
Nincs	10,5	54,5	17,3
Kettő van	14,0	44,1	33,7

* Megszakítják az emlékezetet: a gyereket nem érdekli; a szülők nem beszélnek róla.

Azok a sorseseemények, amelyekkel kapcsolatban a nagyszülőknek emlékezetfenntartó szerepük van, a rendszerváltás kivételével valóban a XX. század korábbi évtizedeiből valók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy saját aktív életük sorseseeményeivel kapcsolatban lennének hatásosak, az újabbakkal kapcsolatban pedig nem. Az I. világháború és a trianoni diktátum idején még a nagyszülei sem éltek a jelenlegi 18 éveseknek, a zsidóüldözések és a II. világháború idején pedig nagy részük gyerek volt. Azt látjuk tehát, hogy éppen azokkal a sorseseeményekkel kapcsolatban van csekély – vagy semmilyen – hatásuk a nagyszülőknek, amelyek saját életük eseményei: 1956, a disszidálások, a második gazdaság.

Ennek okát egy olyan eseménnyel kapcsolatban sejtethetjük meg, amelynek emlékét befolyásolja a nagyszülő. A rendszerváltással kapcsolatban – nem tudjuk, miért – megfordul az unokák magatartása: a nagyszülő jelenléte itt nagyobb arányban jár együtt az emlékezet megszakításával, mint folytatásával, miközben a szülőknél nem változik meg a hatás iránya. A nagyszülő és unokák közötti folytonosság több sorseseemény kapcsán is megszűnik: a kitelepítések és a Rákosi rendszer más politikai megtorlásai egyaránt az unokák 5,5 százalékát nem érdeklik, akár jelen vannak a nagyszülők az unokák életében, akár nincsenek, az 1956-os forradalom éppígy egyaránt 5,8 százalékukat nem érdekli, a hetvenes-nyolcvanas évek második gazdaságának családot érintő témáit pedig nagyobb arányban zárják ki életükből a fiatalok akkor, ha van, aki beszélhet róla a családban (8,0%), mint akkor, ha nincsenek jelen nagyszülők (7,1%).

Ez azért is figyelemre méltó eredmény, mert a nagyszülő és az unokák érzelmi kapcsolatát általában pozitívként írja le minden kutatás, és a szocializáció folyamatában betöltött szerepük az értékfolytonosság megerősítését hozza magával. A politikai szocializációval gyakran párhuzamba állított vallási szocializációt kutatva pl. Bengtson et al. (2009) azt találta, hogy az Egyesült Államokban a fiatalok között a vallásosság megerősödésében annak az új családpszichológiai jelenségnek van szerepe, hogy ismét gyakoribbá válnak a többgenerációs családok. Ezekben a családokban éppen a nagyszülőket azonosítják a vallási szocializáció megkülönböztetett tényezőiként. Úgy tűnik, hogy a magyar fiatalok politikai szocializációjában inkább fordított lehet a helyzet.

Nem kell feltétlenül a magyar és az amerikai generációk közötti érzelmi viszonyok különbözőségére gyanakodni – bár ez is egy magyarázat-lehetőség –, az is lehetséges, hogy a magyar nagyszülők maguk is csak arról tanultak meg beszélni, amiről nekik is beszéltek a felmenőik,

a saját sorsukról azonban leginkább hallgatni kellett megtanulniuk. Ez a hipotézis természetesen nem ellenőrizhető már saját adatainkon, elemzéseink egyik eredményének, a további kutatásokra hagyott kérdésnek tekinthető.

Nagyszülők azonban – mint láttuk – csak a családok kisebb részében (46,5%) vannak jelen, különösen az egy háztartásban élők között.¹⁰ A szülők azonban csaknem minden esetben jelen vannak. Ha a már vizsgált nagyszülők felől közelítjük meg a hatásukat, akkor az az első kérdés, hogy mi jellemzi a nagyszülők nélkül, csak a szüleikkel élő gyerekeket körülvevő családi emlékezetet, ennek változatosságát mennyire befolyásolja a szülők közötti kapcsolat zavara (válás, nevelőszülő belépése vagy az egyik szülő hiánya).

Eddigi elemzéseinkből már tudjuk, hogy a gyerek által említett családi sorseseemények száma jó közelítést ad a családi emlékezet állapotáról. Ha most a család épségének (azaz az édes-szülők együttélésének) és a nagyszülőkkel való kapcsolat meglétének hatását ellenőrizzük, azt találjuk, hogy a család épsége semmiféle érdemleges hatással nincs a gyerekekben továbbélő emlékek számára sem a nagyszülőkkel való kapcsolat hiánya sem megléte esetén. A nagyszülőkkel való kapcsolat megléte mind az ép, mind a sérült családokban épp csak kívül esik a szignifikancia-határon (ami ekkora mintán igencsak gyengíti megállapításunkat), de egyértelműen erősen különbözik a szülők hatásától: nagy valószínűséggel bővíti a gyerekekben továbbélő családi emlékezetet.

10. táblázat: *Hány családi sorseseeményt említ?- átlag (szórás)*¹¹

A család állapota	Van-e nagyszülőkapcsolat?	
	Van	Nincs
Ép	1,878 (0,088)	1,558 (0,077)
Sérült	1,863 (0,059)	1,596 (0,053)

A nagyszülők hatása szignifikánsan kimutatható, ha kihagyjuk az elemzésből szülőket, akik még interakciós hatást sem mutattak a nagyszülőkkel. De a nagyszülők hatása is igen gyenge marad: $\eta^2=0,059$ ($p=0,000$).¹² Ne felejtjük el, hogy a részletesebb elemzésben igazából csak a nagypapa vagy a két nagyszülő együttes hatása volt kimutatható, az itt használt összevont változóban azonban a megözvegyült nagymamák is benne vannak, és az ő számuk jóval nagyobb, mint a nagypapáké. Ez tehát gyengíti a kimutatható kapcsolatot. Ezzel együtt el kell ismerni, hogy ez a hatás nem nagyon erős.

Azt nem logikus feltételezni, hogy a gyerekek száma befolyásolhatná az emlékezetet, de általánosabban, a család nagysága – amit az együttélő családtagok számával mérhetünk – lehetne rá hatással azon az alapon, hogy nagyobb családban nagyobb lehet a kommunikáció sűrűsége. A gyerekgeneráció emlékezetében élő családi sorseseemények száma és az együttélők száma között azonban gyakorlatilag nincs korreláció ($r=0,015$; $p=0,344$), tehát a család nagysága nincs hatással az emlékezetre.

¹⁰ A kutatás koncepcióját tartalmazó közleményünkben már jeleztük, hogy a családi szocializáció kutatásában nem elég az együttélőket tekinteni családnak, mivel a kommunikáció intenzív lehet a családmaggal nem együtt élő rokonnal – pl. nagyszülővel – is. (Csákó–Murányi–Sik–Szabó, 2010:425)

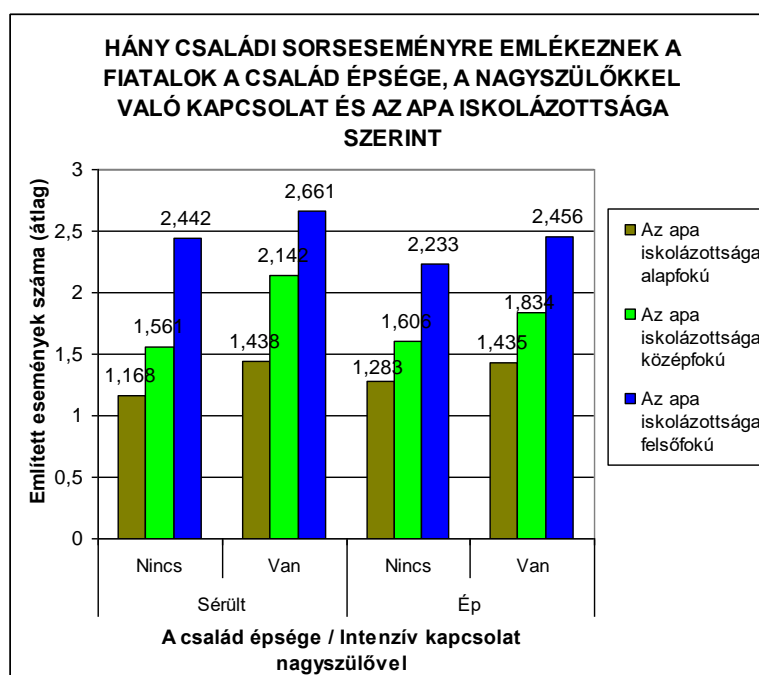
¹¹ A varianciaelemzés szerint a nagyszülőkapcsolat hatásának valószínűsége csöpp híján 95% ($p=0,058$), a család épségének hatása nem valószínű ($p=0,739$) és interakciós hatás sincs ($p=0,709$).

¹² Egytényezős ANOVA.

A családi kultúra

Az emlékezés kulturális jelenség. Várható, hogy ha a család szerkezeti típusa sajátos keretet ad is neki eltérő személy-együttesek hatását téve lehetővé, sajátosságaiban az e személyek által hordozott kultúrától függ. Ezek legáltalánosabb szintű mutatója a szülők iskolázottsága. Láttuk, hogy az apáknak nagyobb szerep jut a történelmi emlékezet fenntartásában, mint az anyáknak, ezért elsősorban az apák iskolázottságát vesszük itt figyelembe – együtt a család épségével és a nagyszülők hatásával.

5. ábra

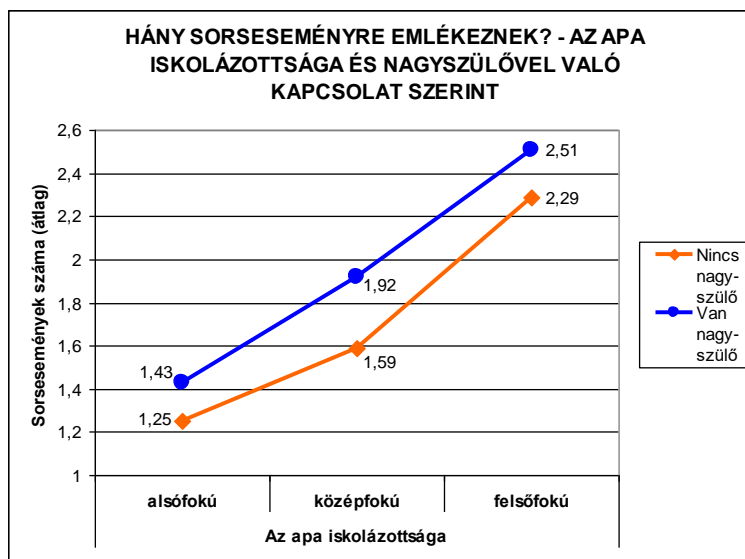

A több szempontú varianciaelemzés azt a meglepő eredményt hozta, hogy a három tényező közül – a család épsége, legalább egy nagyszülővel való intenzív kapcsolat és az apa iskolázottsága¹³ – egyedül az apa iskolázottságának van szignifikáns magyarázó ereje a gyerek által ismert családi sorseseemények számát illetően. Az 5. ábra négy oszlopkötege között nincs jelentős különbség, csak a kötegeken belül. Az talán mégis meglepő egy kicsit, hogy az átlagok a sérült családokban a legmagasabbak – de csak amennyiben a gyerekek van kapcsolata legalább egy nagyszülővel. Az ép családokban ennek az ellenkezője feltűnő: ha e családok gyerekeinek életében nincs jelen nagyszülő, akkor a leggyengébb a családi emlékezet. Bár ezek a különbségek nem bizonyultak szignifikánsnak, szintén arra a más adatokból már szignifikánsan megállapított tényre utalnak, hogy a szülőgeneráció már nem tekinthető a családi emlékezet fenntartójának, inkább megszakítóként működik.

A család épségének figyelmen kívül hagyásával világossá válik, hogy az apa iskolázottsága és a nagyszülővel való kapcsolat hatása egyértelmű (6. ábra).

¹³ A nyolc értékű nyers változóból háromértékű változót képeztünk, melynek értékei: alapfokú, középfokú és felsőfokú iskolázottság. Ehhez az a tény szolgál alapul, hogy a családi emlékezet klaszterei közül a hosszabb távú emlékezettel rendelkező klaszter aránya csak e három fok szerint különül el: az alapfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekeinél 5 százalék alatt marad, a középfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekeinél sem éri el a 10 százalékot, egyedül a diplomások gyerekeinél megy fel 10 és 15 százalék közé, miközben a teljes mintában 6,8 százalék az arány. Úgy tűnik tehát, hogy érdemes feláldozni a finomabb bontást a nagyobb statisztikai elemezhetőség érdekében.

6. ábra

A nagyszülővel való kapcsolat megléte és hiánya közötti különbség független a családi kultúrától, és fordítva. Ezt az állításunkat azonban még pontosabban ellenőriznünk kell olyan származtatott változókkal, amelyek finomabban leírják a család kultúráját az apa iskolázottságánál.

Iskolázottság szempontjából az anyák egyszerre mutatják a nők hagyományos diszkriminációjának és fokozatos emancipációjának jeleit. Az alulképzettek között még nagyobb az arányuk a férfiakénál, a középfokon és a felsőfokon bonyolultabbra kép, mert színezi a nemek szerinti munkamegosztás hatása. Míg az apák egyharmada szakmunkás végzettségű, az anyáknak csak alig egy ötödrésze, viszont a gimnáziumi érettségi épp kétszerannyiuknak a legmagasabb végzettsége, mint az apáknak, akik a technikumot végzettek között csaknem ugyanilyen mértékben vannak túlsúlyban az anyákkal szemben. Az anyák ha szakmai képzettséget szereztek, azt inkább szakközépiskolában tették, több mint egy ötödrészüket – az apáknál kissé nagyobb arányban (20,1%, ill. 17,3%). Az a tendencia, amelyet a francia szociológia már a kilencvenes évek elején ünnepelt (Baudelot–Establet, 1992), nevezetesen azt, hogy a felsőoktatásban tanuló nők száma meghaladta a férfiakét, Magyarországon csak pár évvel később, a felsőoktatás kapuinak tágra nyitásával jelent meg: 1990-ben a lányok aránya még kevesebb volt a hallgatók felénél, 2001-re azonban már elérte az 54 százalékot (NEFMI, 2009), 2011-re pedig a 60 százalékot közelíti (Kállai, 2011). E pár százalékos többlet a főiskolai oklevelekben mutatkozik, az egyetemi diplomások között még a férfiak vannak többségben. A két szülő – ezúttal nem különböztetjük meg az édesszüelőket és a nevelőszüelőket - iskolázottságát részletesen, páronként, a 11. táblázat mutatja.

11. táblázat: Az apák és az anyák iskolai végzettsége

		anya/nevelőanya iskolai végzettsége										Total
		kevesebb, mint 8 osztály	8 osztály	szak- mun- kás- képző	szak- közép- iskola	gimná- zium	techni- kum	főiskola	egyetem	Nem tudom		
apa/nevelőapa iskolai végzettsége	kevesebb, mint 8 osztály	N	4	3	4	1	1	0	1	1	1	16
		Sor%	25,0%	18,8%	25,0%	6,3%	6,3%	0,0%	6,3%	6,3%	6,3%	100,0 %
		Oszlop%	22,2%	,9%	,5%	,1%	,2%	0,0%	,1%	,2%	1,5%	,4%
	8 osztály	N	5	122	53	38	23	3	14	2	3	263
		Sor%	1,9%	46,4%	20,2%	14,4%	8,7%	1,1%	5,3%	,8%	1,1%	100,0 %
		Oszlop%	27,8%	35,7%	7,2%	4,9%	4,3%	1,7%	2,0%	,4%	4,4%	6,8%
	szakmun- kásképző	N	8	160	506	286	151	37	93	34	12	1287
		Sor%	,6%	12,4%	39,3%	22,2%	11,7%	2,9%	7,2%	2,6%	,9%	100,0 %
		Oszlop%	44,4%	46,8%	68,4%	36,9%	28,2%	21,0%	13,5%	6,7%	17,6%	33,4%
	szakközép- iskola	N	1	23	80	284	107	17	104	46	4	666
		Sor%	,2%	3,5%	12,0%	42,6%	16,1%	2,6%	15,6%	6,9%	,6%	100,0 %
		Oszlop%	5,6%	6,7%	10,8%	36,6%	20,0%	9,7%	15,1%	9,1%	5,9%	17,3%
	gimnázium	N	0	11	14	30	104	15	50	22	0	246
		Sor%	0,0%	4,5%	5,7%	12,2%	42,3%	6,1%	20,3%	8,9%	0,0%	100,0 %
		Oszlop%	0,0%	3,2%	1,9%	3,9%	19,4%	8,5%	7,3%	4,3%	0,0%	6,4%
	technikum	N	0	13	35	45	54	59	72	33	2	313
		Sor%	0,0%	4,2%	11,2%	14,4%	17,3%	18,8%	23,0%	10,5%	,6%	100,0 %
		Oszlop%	0,0%	3,8%	4,7%	5,8%	10,1%	33,5%	10,4%	6,5%	2,9%	8,1%
	főiskola	N	0	2	27	50	52	26	182	75	4	418
		Sor%	0,0%	,5%	6,5%	12,0%	12,4%	6,2%	43,5%	17,9%	1,0%	100,0 %
		Oszlop%	0,0%	,6%	3,6%	6,5%	9,7%	14,8%	26,4%	14,8%	5,9%	10,9%
	egyetem	N	0	1	8	25	34	18	156	289	1	532
		Sor%	0,0%	,2%	1,5%	4,7%	6,4%	3,4%	29,3%	54,3%	,2%	100,0 %
		Oszlop%	0,0%	,3%	1,1%	3,2%	6,4%	10,2%	22,6%	57,0%	1,5%	13,8%
	Nem tu- dom	N	0	7	13	16	9	1	17	5	41	109
		Sor%	0,0%	6,4%	11,9%	14,7%	8,3%	,9%	15,6%	4,6%	37,6%	100,0 %
		Oszlop%	0,0%	2,0%	1,8%	2,1%	1,7%	,6%	2,5%	1,0%	60,3%	2,8%
Total	N	18	342	740	775	535	176	689	507	68	3850	
	Sor%	,5%	8,9%	19,2%	20,1%	13,9%	4,6%	17,9%	13,2%	1,8%	100,0 %	
	Oszlop%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0 %	

A szülőpárok iskolázottsági összetétele arról tanúskodik, hogy Magyarországon nincs erős kulturális szegregáció, de amennyi van, az egyenlőtlen, és a nők vannak hátrányosabb helyzetben. Erre utal, hogy az erősen alulképzett apák – akik szerencsére nagyon kevesen vannak¹⁴ – statisztikailag nem is kezelhető csoportjában is mindenféle végzettségi szintű anyát találunk az apák társaként a befejezetlen általános iskolától az egyetemig, ám a szakközépis-

¹⁴ Arányuk a magyar népességben sajnos jóval magasabb ennél (vö. pl. Kertesi, 2005:379), még ha figyelembe vesszük is, hogy Kertesi nemcsak a nyolc osztálynál is kevesebbet végzőket sorolta ide. Mintánkat azonban a középiskolát éppen befejező népességből vettük, amelybe nagyon kevés ennyire alulképzett apa gyerekének sikerül bekerülnie.

kolánál magasabb végzettséggel rendelkező apák között – márpedig ez az apák több mint 40 százalékát jelenti (!) – egyetlen egyet sem találunk a mintában, aki ennyire alacsony végzettségű nőt választott volna gyermeke anyjául. A gimnáziumi érettségi az a végzettség, amelynek a megszerzése a férfiak részéről erősen korlátozni látszik, hogy annál alacsonyabb végzettségű párjuk legyen, míg a gimnáziumot végzett anyák társadalmi megkülönböztetés nélkül elfogadnak alacsonyabb végzettségű társat is. E viszonyokat természetesen nem egyszerűen a tetszés és az egyéni pszichológiai tényezők befolyásolják, hanem igen jelentős mértékben az életmód és a szubkultúrák szociológiájában tárgyalható tényezők. Épp ezért a témárészlete-sebb tanulmányozása messze túlmegy e kutatás keretein, csupán azért érdemes felemlíteni, mert az eredményként előálló szülőpárok sajátos kulturális egységeket fognak képezni, amelyek néha a hasonló végzettség ellenére is eltérő kulturális hatásokat gyakorolnak a szocializáció bennünket érdeklő folyamataira.

Ha a kultúra mérését a család könyveinek számával végezzük, aminek kiválóságát Andor (1999) bizonyítja, csupán megerősítjük, amit a két szülő iskolai végzettsége már megmutatott. (12. táblázat)

12. táblázat: A család könyveinek száma a két szülő iskolázottsági osztályaiban (átlag, N)

Az apa iskolai végzettsége	Az anya iskolai végzettsége								
	<8 oszt.	8 osztály	SZMK	SZKP	GIMN	TECHN	FŐISK	EGY	TOTAL
<8 oszt.	84,3 (3)	48 (2)	30 (3)	30 (1)	1000 (1)		300 (1)	300 (1)	163 (13)
8 osztály	10 (1)	89,6 (125)	306,3 (52)	196,8 (33)	190 (24)	60 (3)	135,9 (14)	750 (2)	163,2 (257)
SZMK	108,1 (8)	100,8 (162)	176 (512)	284,6 (290)	235,3 (156)	242,9 (38)	351,8 (104)	533,2 (38)	222,2 (1321)
SZKP	20 (1)	179 (26)	148,8 (81)	268,6 (285)	326,3 (110)	540,8 (20)	430 (103)	583,8 (46)	313,1 (677)
GIMN		62 (10)	260,8 (16)	506,2 (31)	299,9 (108)	332,2 (15)	368,6 (54)	1067,1(19)	387,5 (253)
TECHN		153,1 (13)	243,1 (35)	354,9 (47)	412,4 (55)	272,6 (59)	504,1 (79)	666,1 (36)	400,1 (326)
FŐISK		525 (2)	169,4 (25)	420,4 (54)	555,9 (54)	587,5 (27)	706,8 (188)	965,5 (77)	656,6 (430)
EGY		60 (1)	92,5 (8)	489 (25)	607,8 (33)	658,4 (18)	920,4 (150)	989,7 (288)	894,8 (524)
TOTAL	88,3 (13)	105,8 (348)	187,4 (745)	302 (779)	349,5 (551)	381,7 (181)	595,9 (710)	891,6 (512)	402,8 (3904)

Megjegyzés: A gyorsabb áttekinthetőség kedvéért késsel jelöltük a nagyon magas és magas, narancssárgával a főátlaghoz közeli értékeket. A legalacsonyabb átlagot pirossal emeltük ki. Az alacsony elemszámú cellákat jelöletlenül hagytuk.

A legkevesebb könyvet a legalacsonyabb iskolázottságú családokban találjuk, a magasabb értékek a táblázat jobb alsó sarkában tömörülnek, ahol mindkét szülő iskolázottsága magas. A táblázat közepén csak két esetben találunk a környezethez képest kiemelkedő átlagértéket: azokban a családokban, amelyekben vagy az anya vagy az apa a magasabb presztízsű középfokú intézmények egyikében – vagy a gimnáziumban, vagy a technikumban – szerezte végzettségét.¹⁵

Feltételezhetjük azonban, hogy a foglalkozások sajátos kultúrája ettől eltérően befolyásolja ezeket a folyamatokat. Az apa foglalkozási csoportjából és iskolázottságából aggregált változót képezve¹⁶ érdekes megfigyelést tehetünk. (13. táblázat)

13. táblázat: A családi emlékezet-klaszterek eloszlása az apák néhány foglalkozási státuskategóriájában

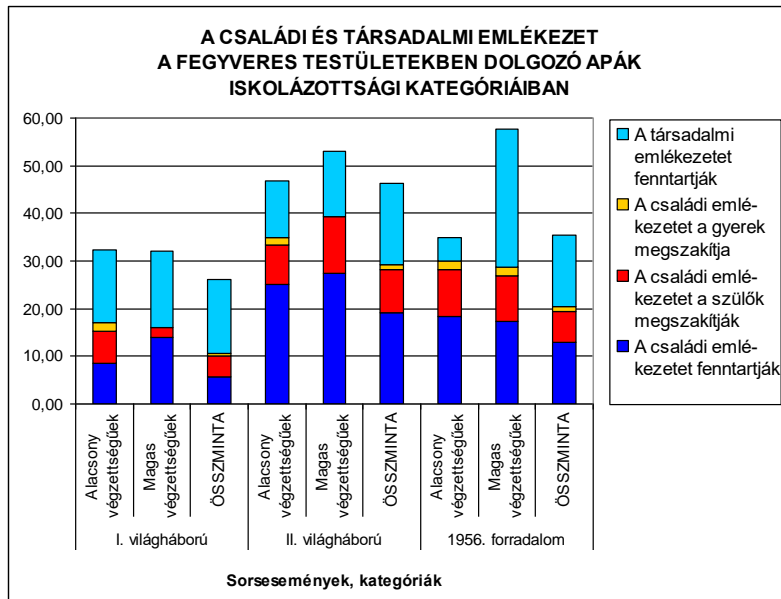
¹⁵ Még az is megfelel a várakozásoknak, hogy a gimnázium az apa esetében, a technikum az anya esetében számít: hiszen ez a ritkább eset. A lányok gimnáziumi tanulása kevésbé függ a családi kultúrától, mint a fiúké, a fiúk technikai tanulmányára ugyanez igaz, fordítva.

¹⁶ A család társadalmi státusának leírását külön fejezetben adjuk.

Az apa státusa		Családi emlékezet-klaszter			N
Foglalkozási csoport	Iskolaszint	alig érintett családok	érintettek: csak újabb esemény	érintettek: inkább régi esemény	
Vállalkozók	max. középiskola	60,0%	34,8%	5,3%	417
	felsőfokú diploma	44,5%	45,4%	10,1%	346
Vezetők	max. középiskola	55,6%	38,4%	6,1%	99
	felsőfokú diploma	46,7%	41,2%	12,0%	274
Szellemi fogl.	max. középiskola	50,6%	41,6%	7,8%	77
	felsőfokú diploma	47,9%	39,7%	12,3%	317
Egyéb fizikai	alacsony isk.	61,4%	35,7%	2,8%	428
	min. középfok	50,8%	44,3%	4,9%	122
Gazdálkodó		42,6%	44,4%	13,0%	54
Más mezőgazdasági		52,2%	42,2%	5,6%	90
Fegyveres	alacsony isk.	48,4%	37,1%	14,5%	62
	min. középfok	50,9%	36,4%	12,7%	55
Besorolhatatlan	alacsony isk.	67,5%	29,6%	2,9%	379
ÖSSZMINTA		55,2%	38,1%	6,7%	3428

Nemcsak az látható, amit már az iskolázottság hatásaként is megfigyeltünk. A foglalkozási csoportok befolyásolják az iskolázottság hatásának érvényesülését minden fehérgalléros kategóriában, amint a páronként egymást követő sorokból kitűnik: a magasabb végzettségűek családjai azonos foglalkozási csoporton belül is sokkal inkább őrzik a családi sorseseemények emlékét, mint az alacsonyabban iskolázottak. Az is látszik azonban, hogy van néhány foglalkozási kategória, amely az iskolázottságtól függetlenül „előnyös” a családi emlékezet fennmaradásához – ilyen a gazdálkodók csoportja és a fegyveres testületek. Mindkét kategóriában kevesebb a nem vagy alig emlékező család, és több a hosszabb távra emlékező – a gazdálkodóknál a rövidebb távra emlékező is – mint a minta egészében. Ennek magyarázatára csak külön-külön feltevéseket tudunk megfogalmazni. Elképzelhető, hogy a gazdálkodó – mint mezőgazdasághoz kötődő – családokban a családi kötődés még mindig erősebb, jobban őrződnek a hagyományok. A fegyveres testületek tagjai viszont talán a listánkon található háborúk és a forradalom emlékének őrzésével tűnnek ki – ez ellenőrizhető. (7. ábra)

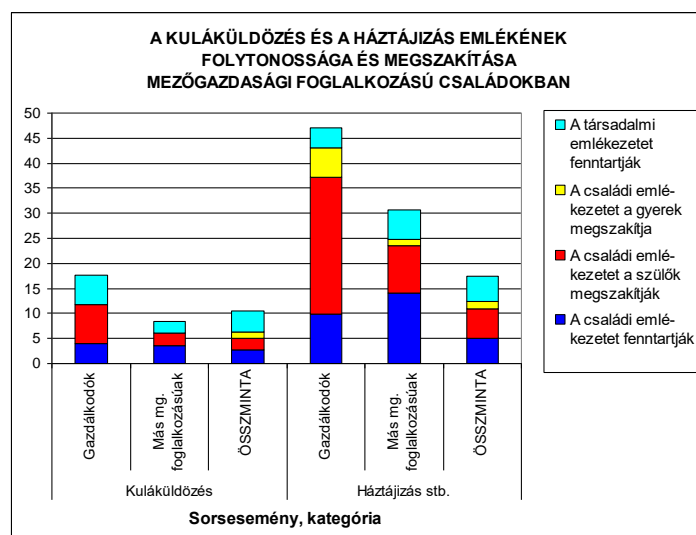
7. ábra

Az adatok tehát igazolják sejtésünket, de azt is megmutatják, hogy a dolog nem magától értetődő, és a „harcos” sorsesemények mindegyike sajátos attitűdöt alakít ki. Az I. világháborút családi emlékként már csak a magasabb végzettségű fegyveresek családja őrzi jelentős arányban, az alacsonyabb végzettségűeknél már a szülők generációjában is jelentős az emlékezet megszakításának aránya. A II. világháború még minden családban élénkebben él, itt kevésbé tűnik ki a fegyveres testületek – azért kétségtelenül meglévő – előnye. 1956 emléke viszont egészen másképp él e foglalkozási csoport alacsonyabb és magasabb iskolázottságú kategóriáiban. A különbség itt nem a családi emlékezetben van, mint az I. világháború esetében, hanem a társadalmi emlékezetben. Úgy tűnik, mintha a társadalmi emlékezetet szinte teljesen kisajátítanák a testületek magasabban iskolázott tagjai. Hajlamosak vagyunk ebben annak jelét látni, hogy 1956 még aktív eleme mai politikai tételeknek.

Ebből is látható, hogy nemcsak valamilyen általános „emlékező hajlam” erősebb vagy gyengébb működéséről van itt szó, hanem arról is, hogy bizonyos eseményekre egyes foglalkozási kategóriák – illetve az általuk meghatározott kulturális élményközeg, amelyet a családok hordoznak – sokkal érzékenyebbek lehetnek másoknál. Érdeemes ezért hasonlóképpen megvizsgálni a gazdálkodó apák családjainak érzékeny pontjait is. Kézenfekvő feltevés, hogy ezeket a mezőgazdasággal – vagy azzal is – kapcsolatos sorsesemények között keressük: a kulákok üldözése és a háztájizás lehet ilyen. (8. ábra)

8. ábra

Kiderül, hogy a kulákok üldözésének emlékét alig őrzik nagyobb arányban a mezőgazdaságban dolgozó családok, mint a többiek; társadalmi emlékezet is csak a gazdálkodók között gyakoribb az átlagosnál. A kuláküldözés sem családi sorseseményként, sem a társadalmi köztudat témájaként nem igazán élő, és már a szülők generációja – az elszorított gyerekei – is megszakították vagy épp most szakítják meg az emlékezés fonalát. Ez a tény eléggé valószínű az előző, pártállami rendszer által gyakorolt politikai elfojtás eredménye. A háztájizás azonban a rendszer által támogatott gazdaságpolitikai elem volt, ez azonban csak a családi sorseseményként való fennmaradásán látszik meg, és a szülők generációja kiemelkedően nagy arányban munkálkodik az emlék kitörlésén – vagy úgy, hogy már nem is hajlandó róla beszélni, vagy úgy, hogy maga még beszél ugyan róla, de ezekből a beszélgetésekből a gyerekeit már kizárja. Ez a tendencia – meglepő módon – különösen a gazdálkodók családjában erős. Itt a gyerekek nemzedékében is erős az érdektelenség a témával szemben. Az is feltűnő, hogy a mezőgazdaságban más foglalkozást űzők családjában viszont éppen a háztájizás családi emlékének fenntartása gyakoribb az átlagos aránynál. Ezek a tények egyrészt további megerősítést, másrészt magyarázatot igényelnek a következő kutatásoktól.

Mindezek alapján meg is fordíthatjuk kérdésünket. Mely családok igyekeznek megőrizni pl. a kitelepítések emlékét, és melyek szakítják meg ezt az emlékezetet? (14. táblázat)

14. táblázat: A kitelepítések és egyéb politikai megtorlások emlékének megőrzése és megszakítása az apa foglalkozási státusának kategóriáiban (%)*

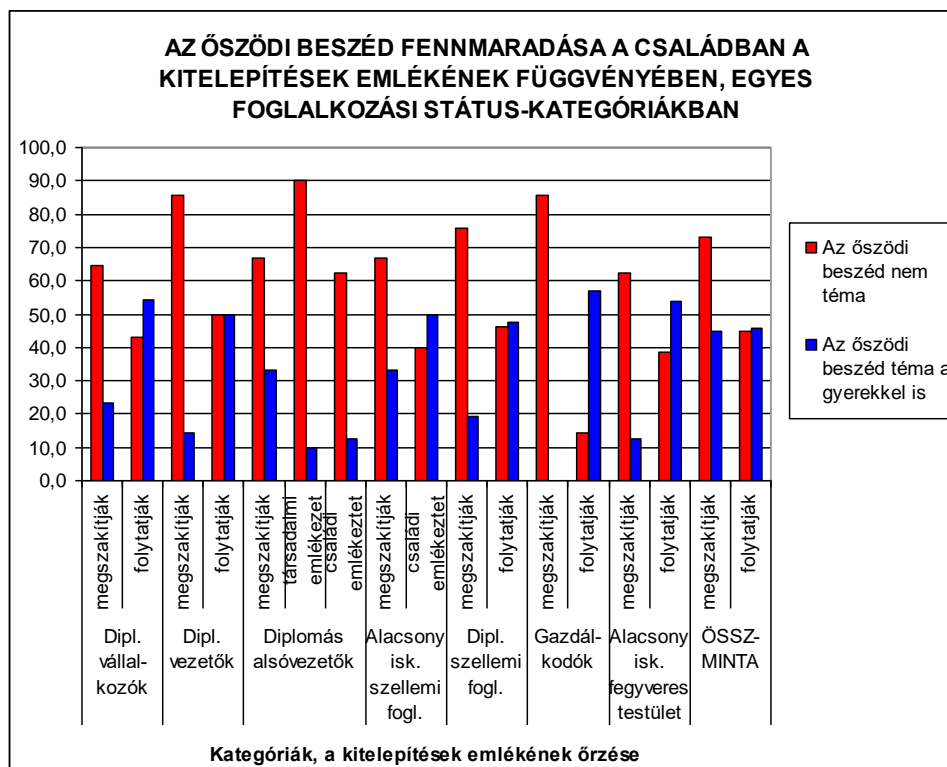
Foglalkozási csoport	Képzettségi szint	A családi emlékezetet			A társadalmi emlékezetet fenntartják
		fenntartják	a szülők megszakítják	a gyerek megszakítja	
Vállalkozók	max. középfok	7,3	7,8	0,5	6,5
	diplomás	14,9	10,5	0,6	6,8
Vezetők	max. középfok	8,2	4,1	1,0	4,1
	diplomás	10,8	8,5	0,8	11,5
Alsóvezető	diplomás	8,0	3,4	1,1	12,6
Szellemi	alsófokú	12,5	4,2	1,4	5,6
	felsőfokú	12,0	13,6	3,3	9,0
Szakmunkás	max. középfok	3,6	6,1	1,4	7,0
Más fizikai	max. középfok	5,6	5,3	1,5	8,1
Fizikai m.	felsőfokú	4,2	6,8	4,2	9,3
Gazdálkodó		7,8	13,8	2,0	3,9

Más mg. fogl.		6,0	9,5	0,0	7,1
Fegyveres	alsófokú	3,3	13,3	3,3	15,0
	felsőfokú	7,5	9,5	1,9	15,1
Egyéb	alsófokú	5,1	3,4	0,8	6,8
	felsőfokú	3,9	6,6	0,7	7,2
ÖSSZMINTA		7,6	7,5	1,3	7,9

* Az emlékezet fenntartását leginkább mutató csoportokban késsel, az emlékezést leggyakrabban megszakítókat pirossal emeltem ki.

Az ötvenes évek politikai elnyomó intézkedéseinek családi emlékét leginkább a magasan iskolázott szellemi foglalkozású – vezető és értelmiségi – kategóriákhoz tartozó családok őrzik és tartják fenn. Lehetne jelentést tulajdonítani annak a ténynek is, hogy ezek közül a legnagyobb arányban az érintett diplomás vállalkozók családjában téma ez, mégpedig úgy, hogy a család legfiatalabb generációját is bevonják az emlékező beszélgetésekbe. Feltételezhetjük, hogy a kitelepítés-típusú intézkedéseket a családi emlékezetben megőrző és az új nemzedékre is továbbhagyományozó családok politikai orientációja is másképp alakul, mint azoké, amelyekben a szülők megszakítják ezt az emlékezetet. Durva közelítése lehet ennek a családoknak az őszi beszédhez való viszonya, mivel az őszi beszéd az adatfelvétel idején kormányzó párt által ébrentartott ellenségkép egyik fontos eleme volt, így azt várjuk, hogy azok a foglalkozási kategóriák, amelyek inkább őrzik az ötvenes évek politikai elnyomásának családi emlékét hajlamosabbak lesznek az őszi beszédet is témáik között tartani, míg a kemény diktatúra családi emlékét megszakítókat az őszi beszéddel is ritkán foglalkoznak. A 9. ábrában csak azokat a foglalkozási kategóriákat szerepeltetjük, amelyek a 14. táblázatban pozitív vagy negatív irányban jelentős eltérést mutattak a többitől.

9. ábra

Az adatok tanúsága szerint az őszi beszéd általában kevésbé került be a családi kommunikációba. Az azonban egyértelmű, hogy a régi meghurcoltatások emlékét őrző családokban –

különösen a gazdálkodóknál – sokkal gyakrabban adódik hozzá a beszélgetések témáihoz, mint más miliókben. Az érem másik oldala az, hogy ezeknek a családoknak is legfeljebb a felében lép fel ez a hatás, csak a már említett gazdálkodók, a diplomás vállalkozók és diplomás vezetők, valamint az alacsonyabb végzettségű szellemi foglalkozásúak családjában haladja meg vagy éri el az 50 százalékot.

Ez összefoglalva azt jelenti, hogy az emlékezés témái még ilyen esetben is kevésbé tartósak, mint gondolnánk: a családi emlékezet különböző időtartamig őrzött sorsélmények folytonosan változó fonadékaként és folyamaként létezik, amelyet feltehetőleg sokkal lassabban változó családi értékek tartanak mederben. Ez az állandó és elég gyors változás teszi nehezzé a politikai szocializáció folyamatának kutatását, és ez is arra vezet, hogy e kutatásoknak jelentős részben az értékekre kell irányulniuk.

Irodalom

Andor (1999): Andor Mihály, A könyv mint a kulturális tőke mutatója, *Iskolakultúra*, 1999/11, 62–70.

Baudelot–Establet (1992): Baudelot, Christian – Roger Establet, *Allez, les filles!*, Seuil, Paris.

Bengtson et al. (2009): Bengtson, Vern L., Casey E. Copen, Norela M. Putney and Merrill Silverstein, A longitudinal study of the intergenerational transmission of religion, *International sociology*, Vol. 24, Nr. 3 (May 2009), 325–345.

Kállai (2011): Kállai Gabriella, Hallgatók a felsőoktatásban, in: *Felsőoktatás – Adatok és tendenciák*, Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, 2011. február 9., <http://www.ofi.hu/tudastar/felsooktatas/felsooktatas-adatok> (letöltve: 2012. március 18.)

Kertesi (2005): Kertesi Gábor, Reformterv a hátrányos helyzetű, tanulási problémás gyermekek megsegítésére, in: Kertesi Gábor, *A társadalom peremén*, Osiris, Budapest, 377–387.

NEFMI, 2009: *Felsőoktatási statisztikai kézikönyv 2009*, Budapest.